

Культурно-освітні зміни в закарпатському селі (1945–1980 рр.)

У статті розглянуто основні засади розвитку освіти та культури в закарпатському селі в період 1945–1980 рр. Розкрито особливості процесу становлення та функціонування мережі сільських культ-освітніх закладів; проаналізовано умови функціонування шкільної та дошкільної освіти, передумови культурного відродження; негативні та позитивні наслідки змін у культурно-освітній сфері.

Ключові слова: закарпатське село, мережа шкільних закладів, дошкільна освіта, культурний розвиток.

В статье рассмотрены основные принципы развития образования и культуры в закарпатском селе в период 1945–1980 гг. Раскрыты особенности процесса становления и функционирования сети сельских просветительских учреждений; проанализированы условия функционирования школьного и дошкольного образования, предпосылки культурного возрождения; негативные и позитивные последствия изменений в культурно-образовательной сфере.

Ключевые слова: закарпатское село, сеть школьных учреждений, дошкольное образование, культурное развитие.

In the article the basic principles of education and culture in Transcarpathian village during the 1945–1980 are considered. The peculiarities of becoming process and the rural cultural and educational institutions network functioning are revealed. The functioning conditions of school and primary, the premises of cultural revival, negative and positive consequences of changes in cultural and educational sphere are analyzed.

Key words: Transcarpathian village, network of school institutions, primary education, cultural development.

Функціонування культурно-освітньої сфери має визначальний вплив для формування повноцінного життєвого середовища людини. Загалом під соціально-культурною сферою регіону розуміють комплекс галузей з невиробничих видів діяльності, об'єднаних територіальною близькістю відповідної інфраструктури, видами праці, головним об'єктом яких є людина. Впродовж усієї історії України головним носієм самобутньої культури народу виступало саме селянство. Саме воно оберігало і примножувало традиційні та духовні цінності українства. У післявоєнний період розвитку краю значна увага приділялася розвитку культури та освіти.

Питання розвитку освіти та культури на Закарпатті в радянський період знайшли відображення у працях науковців В. Гомонай, М. Грищенко, Ф. Дейнеко, В. Логойда та ін. [11–14]. Однак у їх працях надто мало уваги приділено особливостям розвитку освіти та культури в закарпатському селі.

Мета статті – характеристика та оцінка культурно-освітніх змін, що відбулися у післявоєнний період у закарпатському селі.

Особливе місце серед галузей соціально-культурної сфери посідає освіта. Становлення шкільної освіти було одним з найважливіших завдань, які постали перед Народними комітетами Закарпаття після возз'єднання краю з Радянською Україною. Вже 19 листопада 1944 р. в доповіді 1-ої конференції КПЗУ про чергові завдання в галузі народної освіти визначено завдання забезпечити безплатне навчання в початкових та середніх школах рідною мовою, "охопивши всіх дітей шкільного віку і почати заняття" [10, арк. 23].

Наприкінці 1945 р. на Закарпатті працювала 701 школа (в тому числі 65 з угорською та румунською мовами навчання). Велика увага приділялася створенню шкіл у сільській місцевості. Так, із 17 середніх шкіл 9 було організовано на селі, а із 182 семирічних шкіл на села припадало 166 шкіл [13, с. 58]. У передгірських та гірських районах області відкривались початкові школи на присілках, а семирічні та середні у селищах та селах. Уперше в краї були відкриті середні школи в Міжгір'ї, Рахові, Довгому, Білках, Перечині, Солотвині. У 1958 р. працювало вже 805 шкіл, 700 з яких – у сільській місцевості. З них 73 – середніх, 297 – неповних середніх, 330 – початкових [12, с. 121].

Значну роль у здійсненні семирічної і подальшому поширенню середньої освіти відіграло будівництво шкіл. Упродовж 1951–1954 рр. в області було побудовано 84 приміщення для семирічних і середніх шкіл. Зростали фінансові витрати на потреби народної освіти, які в 1955 р. становили 56 % загального бюджету області. Тільки на будівництво нових шкіл у цей рік було витрачено 4 млн 200 тис. крб [11, с. 45]. Громадськість області брала участь у будівництві шкіл народним методом. Так, у селі Широкий Луг на Тячівщині вирішили звести в 1948 р. школу народним методом. Всі дорослі чоловіки відпрацювали 4–5 днів на заготівлі лісу, і всю зароблену суму внесли до фонду будівництва школи. Колгоспники і лісоруби відпрацювали тисячу трудоднів [11, с. 46].

В краї поширився і рух за навчання школярів в одну зміну. На Міжгірщині, Рахівщині, Воловеччині добудовувались класні кімнати, лабораторії, майстерні, спортзали тощо. За період 1945–1958 рр. в області було зведено 150 шкіл на 28760 місць, у тому числі понад 100 шкіл – народним методом, прибудовано 149 класних кімнат на 4405

учнівських місць та 139 кабінетів. Кількість класних кімнат порівняно з 1946 р. збільшилася з 2137 до 5634 у 1958 р., або в 2,6 рази. Допомогу надавали й колгоспи. На кошти колгоспів та силами громадськості на початок січня 1960 р. було зведено 26 шкіл на 4760 учнівських місць, та добудовано 86 класних кімнат на 3440 учнівських місць, внаслідок чого 75 % учнів почали навчатись у першу зміну. Так, у Великоберезнянському районі з 40 шкіл в другу зміну працювало лише 5, у яких добудова класних кімнат знаходилася в стадії завершення [4, арк. 2].

Будівництво шкільних приміщень сприяло підвищенню освітнього рівня населення, адже для владних органів області першочерговим завданням культурної політики після визволення краю була ліквідація неписьменності. Згідно перепису 1921 р., на Закарпатті серед чоловіків було 45 % неписьменних, а серед жінок – понад 50 % [18, с. 5]. На 1. 01. 1951 р. неписьменних нараховувалось усього 7189 осіб. Найбільша кількість неписьменних була у Воловському окрузі – 1542 чол., Тячівському – 1367, Рахівському – 1226. Найменша – в Іршавському – 87 чол., Мукачівському – 112 та Берегівському – 121 чол., округах. Лише за два роки – (1951–1952) пройшли навчання 5177 осіб [5, арк. 14–15]. Держава сприяла створенню шкіл та гуртків з ліквідації неписьменності, забезпечила їх необхідними підручниками. До кінця 1955 р. на боротьбу з неписьменністю в Закарпатській області було використано більше ніж 10 млн крб. Однак ще на початку 1963 р. в краї налічувалось 2451 неписьменних, з них 248 закінчили навчання за програмою для шкіл грамоти і були переведені до числа малописьменних. 1776 чол. навчались і ліквідували неписьменність до кінці 1963 р. Особлива увага зверталася на навчання допризовної молоді із сільської місцевості з тим, щоб усі вони мали не нижче, як восьмирічну освіту.

Суперечливими і непереконливими є і твердження наведені в окремих статистичних довідниках про те, що в дорадянський час неписьменність і малописьменність населення складали 80 %. Якщо порівняти архівні дані щодо кількості неписьменних на 1 січня 1951 р. (7189 неписьменних осіб, які вперше в повоєнні роки зафіксовані органами статистики області), з чисельністю населення (920,2 тисячі чоловік, дані перепису на 15 січня 1959 р.), тоді відсоток неписьменності складає лише 0,8 % [13, с. 58]. Отже, порівняльні дані засвідчують про штучно створений партноменклатурою тих років міф щодо масової неписьменності в краї до визволення.

Загальний освітній рівень дорослого населення в 60-ті рр. залишався ще доволі низьким. Ця обставина значною мірою зумовила необхідність розвитку вечірньої загальноосвітньої школи. Мережа вечірніх шкіл, де без відриву від виробництва мали можливість навчатися

молоді робітники та колгоспники, почала створюватись в області вже з середини 50-х рр. Так, 1958 р. на Закарпатті було 36 вечірніх шкіл робітничої молоді та 56 вечірніх шкіл сільської молоді [5, арк. 1].

29 листопада 1960 р. ЦК КП України і Рада Міністрів України прийняли постанову "Про стан і заходи по дальшому поліпшенню загальної освіти працюючої молоді в Українській РСР". Виконуючи постанову, органи освіти Закарпатської області домоглися певних успіхів у справі поліпшення загальної освіти працюючої молоді. В краї швидко збільшувалася кількість вечірніх шкіл та класів робітничої та сільської молоді. На початок 1963 р. в області працювало 44 середні школи робітничої молоді та 45 середніх шкіл сільської молоді, крім цього, було організовано при школах загального навчання 17 класів робітничої молоді та 192 класи сільської молоді.

Посилювалася увага до розвитку освіти в краї і в 70-ті роки. Згідно постанови бюро Закарпатського обкому КП України "Про стан і заходи по дальшому підвищенню загальноосвітнього рівня працюючого населення" від 23 квітня 1974 р., виконками сільських та селищних Рад депутатів трудящих за участі педагогічних колективів взяли на облік населення віком від 16 років до пенсійного, що не мало початкової, восьмирічної та середньої освіти. Було складено поіменні списки колгоспників, працівників радгоспів, домогосподарок, розроблені конкретні завдання щодо охоплення їх навчанням у кожному навчальному році. В Мукачівському районі налічувалося 28116 молодих людей, які не мали середньої освіти. Внаслідок проведеної організаційної і роз'яснювальної роботи в 1974–1975 навчальному році до навчання в районній заочній, 5 середніх школах робітничої, 6 школах сільської молоді та окремих класах при середніх і восьмирічних школах було залучено 1682 юнаків і дівчат [9, арк. 29].

Удосконалювався процес трудового виховання і в школах денної форми. Тут були обладнані спеціальні майстерні, організовані навчально-дослідні ділянки. Велика увага приділялася поліпшенню виробничого навчання сільськогосподарського профілю. Спеціальностями сільськогосподарського профілю у 1960 р. в 121 класі було охоплено близько трьох тисяч учнів [4, арк. 12]. Безпосередньо на виробництві вони оволодівали професіями трактористів, комбайнерів.

У розвитку загальної середньої освіти на селі велику роль відіграли шкільні інтернати (гуртожитки). Шкільні гуртожитки мали особливе значення у сільських районах з великою територіальною протяжністю, з невеликими населеними пунктами, до яких належить більша частина гірських районів Закарпатської області. До воз'єднання Закарпаття з УРСР лише при деяких міських школах (гімназіях) були інтер-

нати. Їх налічувалося 16 і обслуговували вони близько 800 учнів. Після воз'єднання інтернати почали створюватись і при сільських середніх і восьмирічних школах. У 1948–1949 н/р вони були організовані при 35 школах для 1016 учнів, а в 1950–1951 н/р – при 68 школах для 2353 учнів. У 1967–1968 н/р 160 закарпатських шкіл мали гуртожитки, в яких перебувало понад 4 тис. учнів, тобто майже у три рази більше, ніж у 1950–1951 н/р [2, арк. 3]. Вихованці інтернатів забезпечувались триразовим харчуванням. У більшості шкільних гуртожитків витрати на харчування покривались за рахунок місцевих колгоспів та радгоспів.

На початок 1981 р. у сільській місцевості функціонувало 615 загальноосвітніх шкіл на 144314 учнівських місць. Разом з тим через недостатнє фінансування 55 шкіл на 23 тисячі учнівських місць знаходилися в пристосованих і непридатних приміщеннях [16, с. 185]. Не вистачало спеціального шкільного обладнання, навчально-методичного забезпечення. На поглиблене вивчення програмного матеріалу відводилось небагато часу, більше – на вивчення другорядних питань ідеологічного характеру; дальшого поширення набувала русифікація українських шкіл. Часто і кваліфікація педагогічних кадрів у сільських школах була нижчою ніж у містах.

Значна увага приділялася дошкільним закладам – яслам і садкам. Організація таких закладів мала на меті вивільнити жінок від догляду за дітьми для роботи в громадському господарстві. Тому більшість садків створювались як колгоспні чи радгоспні. В 1946 р. у Закарпатті працювало 210 постійних дошкільних закладів, з яких 137 – в сільській місцевості [10, арк. 237]. З 50-х рр. почали працювати і колгоспні ясла. У 1951 р. в одному лише Іршавському окрузі працювало 22 дитячих садочків, 5 з яких були колгоспними (на 125 дітей), та 37 сезонних дошкільних установ, з яких колгоспних 32. Постійних колгоспних ясел у 1955 р. нараховувалося 12, з них 1 – в Берегівському і 2 – в Мукачівському районі працювали вже протягом 5 років [6, арк. 78]. Однак у процесі організації дитячих закладів виник цілий ряд проблем. Так, у садках сіл Майдан, Синевир Міжгірського району, селищ Тячево, Буштино Тячівського району, села Стройне Свалявського району дитсадки були заповнені понад норму в 1,5–2 рази. Приміщення дитячих садків утримувались у незадовільному стані, не вистачало педагогічних кадрів.

19 червня 1959 р. ЦК КПРС і Радмін УРСР прийняли постанову "Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних установ, поліпшенню виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку". На кінець 1960 р. в області працювало 269 дитсадків, 192 з яких у сільській місцевості, ними було охоплено 10282 дітей. У літній період працювало 35 сезонних дитсадків та дитмайданчиків, якими було охоплено 1510 дітей колгоспників [2, арк. 5]. У 1980 р. у сільській

місцевості в дитячих дошкільних закладах налічувалося 25661 місце. Забезпеченість становила 25,7 %, що на 8 % менше від середнього республіканського показника. Низький рівень забезпеченості місцями в дошкільних закладах мав місце в Рахівському – 15,7 %, Хустському – 18,8, Великоберезнянському – 19,0, Тячівському – 20,1, Свалявському – 20,1 %, районах. Для доведення на кінець 1990 р. забезпеченості місцями в дитячих дошкільних закладах області до нормативу (65 %), необхідно було здійснити будівництво на 26,5 тисячі місць. Однак здійснено воно не було.

Педагогічні кадри для шкіл та садочків області готували Ужгородський державний університет, відкритий у жовтні 1945 р.; Хустське (закрите у 50-х рр.) та Мукачівське педагогічні училища. Мукачівське педучилище стало базовим закладом з підготовки вчителів середньої кваліфікації. Тут працювало три відділення – дошкільне, шкільне та музичне. За період 1945–1985 рр. училище підготувало близько 10 тисяч учителів та вихователів, які працюють в освітніх закладах області [15, с. 75].

Особливістю соціального розвитку села була увага до зміцнення матеріальної бази культури. Відразу ж після визволення в краї почали створюватись культурно-освітні заклади, які, очевидно, були покликані замінити сільському населенню закриті осередки "Просвіти", товариства ім. О. Духновича та розгромлені церкви. У 1947 р. практично всі села області були охоплені мережею культосвітніх установ. Культосвітня мережа мала 557 клубних закладів, 552 масові бібліотеки, 55 кіноустановок. Книжковий фонд бібліотек налічував 332 тисячі примірників книг і журналів [7, арк. 132]. У наступні роки культосвітня мережа розвивалася за рахунок приклубних та відомчих колгоспних бібліотек. У 1954 р. в області працювало 524 самостійні сільські бібліотеки, 140 приклубних бібліотек, 480 сільських клубів, 50 хат-читалень, 85 колгоспних бібліотек та 192 кіноустановки [6, арк. 135]. Але бібліотеки та клуби розташовувались нерівномірно. В деяких селах працювали по дві бібліотеки, наприклад, у с. Середнє Ужгородського району – самостійна сільська та клубна. А в присілках Барвінкош та Грабини, цього ж району (від 100 до 200 дворів) – жодного культосвітнього закладу.

Разом зі створенням мережі культурно-освітніх закладів необхідно було вирішувати і питання забезпечення їх кваліфікованими кадрами. Тому після возз'єднання з УРСР, в області були відкриті середні спеціальні навчальні заклади, що мали культурологічне спрямування. Серед них слід назвати Ужгородське училище прикладного мистецтва, Ужгородське музичне училище, училище культури (відкрите у 1947 р. у Хусті), які готували кадри для закладів культури краю.

Працівники клубів та бібліотек організовували вечори вшанування кращої колгоспної родини, зустрічі трудівників села з передовиками сільського господарства, Героями Соціалістичної Праці. Однак ця їх діяльність була занадто заідеологізованою. Так, проводились тематичні вечори, читацькі конференції, лекційна пропаганда за матеріалами з'їздів КПРС, обговорення праць класиків марксизму-ленінізму та творів радянських письменників. Значну увагу приділяли культосвітні заклади й атеїстичному вихованню. У більшості бібліотек Мукачівського, Міжгірського, Рахівського, Свалявського районів були обладнані кутки атеїста, де зосереджувались виставки, списки рекомендованої літератури на антирелігійні теми.

Та населення не поспішало в "народний дім" на лекції та пропагандистські вечори. Ранок неділі був відданий церкві, а вечір кіносеансу або танцям у клубі.

Будівництво культурно-освітніх закладів у сільській місцевості проводилось за рахунок держави, колгоспів та радгоспів. Так, лише протягом 1960–70-х рр. у селах області було введено в дію 123 клубні установи, 268 кіноустановок [16, с. 197]. Будинки культури було споруджено в селах Петрові та Великій Копані Виноградівського району, Голубиному і Плоскому – Свалявського, Довгому та Кушниці Іршавського району. Однак в області 218 клубів і бібліотек у 1971 р. продовжували залишатися в орендованих і аварійних приміщеннях. Часто для закладів культури використовували переобладнані колишні молитовні будинки та церковні споруди. До 1966 р. в області було знято з реєстрації 226 культових будинків. З них 164 переобладнано для потреб народного господарства та у сільські заклади культури. 62 залишались, на 1 липня 1966 р., невикористаними. З них 14 підлягали переобладнанню під спортзали та шкільні майстерні, 11 – під культурно-освітні установи, 22 – знесенню і всього 15 залишались пам'ятниками архітектури [6, арк. 61]. Однак, як підтвердило життя, така недалекоглядна політика комуністичної партії і радянських органів, щодо приниження релігійних вірувань населення, переслідування членів церковних двадцятки, знищення і переобладнання церковних споруд і храмів не дали позитивних результатів.

Особливу увагу культосвітні установи (разом з місцевими парторганізаціями) приділяли атеїстичному вихованню населення. Були створені навіть пересувні клуби атеїста. В 70-х рр. вони працювали в селах Рахівського, Мукачівського, Тячівського та деяких інших районів. Ця форма науково-атеїстичної пропаганди охоплювала найвіддаленіші гірські населені пункти. Колективами художньої самодіяльності сіл Сторожниця, Худльово, Довге Поле, Середнє прово-

дилися новорічні щедрування. Під час пасхальних та інших релігійних свят проводилися спортивні змагання молоді, огляди художньої самодіяльності, екскурсії, тематичні ранки (з обов'язковою явкою).

Впроваджувалися нові звичаї і свята. На початку 1970 рр. в Україні були створені республіканська та обласні і районні комісії з вивчення і впровадження нових свят і обрядів. Поруч із загальнодержавними – річниця Жовтневої революції, День Конституції та ін., пропагувалися свята "Серпа і Молота", свято праці, "Золотої осені", "День тваринника". Запроваджувалися нові обряди: урочиста реєстрація шлюбу, новонароджених, відзначення золотих і срібних весіль, святкування повноліття, проводи ветеранів праці на пенсію, тваринників на полонину та ін.

На початок 80-х рр. у клубах і будинках культури налічувалося 117,6 тис. місць. На 1000 жителів припадало 162 місця, або 58 % до нормативу (норматив – 280 місць). За оснащенням заклади культури не можна було вважати повноцінними: в них не було належного обладнання, апаратури, не вистачало музичних інструментів, реквізиту. Планувалось "з метою повнішого задоволення потреб сільського населення в клубних закладах збільшити їх будівництво на 15 тис. місць, у тому числі в одинадцятій п'ятирічці (1981–1985 рр.) – 4,9 тис. місць, і в дванадцятій на 10,1 тисяч місць, за рахунок коштів колгоспів на 9,0 тис. місць, Головплодвинпрому УРСР – на 1,5, Мінплодоовочгоспу УРСР – на 1,5, місцевих бюджетів – на 1,0, промислових підприємств – на 2,0 тис. місць". Однак у 1987 р. 170 закладів культури знаходилися у пристосованих, 40 – в орендованих, 20 – в аварійних приміщеннях.

Соціально-економічний розвиток районів області залишався недостатнім і не відповідав потребам населення. Колгоспи і радгоспи мали житла загальною площею лише 39,1 тис. м². Загальноосвітні школи на 23 тис. учнівських місць знаходилися у пристосованих і непридатних приміщеннях. Потреба в дитячих дошкільних закладах забезпечувалась лише на 25,7 %, в клубних установах – на 58 %. В 20 населених пунктах клуби були відсутні, 124 розміщені в пристосованих, 29 – в орендованих приміщеннях. Майже в 59 % сільських населених пунктах відсутні стаціонарні точки побутового обслуговування, газифіковано зрідженням газом 46,5 % квартир, а газифікація їх природним газом практично не проводилась. 28 сіл не мали телефонного зв'язку. Потребував значного поліпшення стан благоустрою сіл і селищ.

Реалізація програми соціального розвитку села вимагала не тільки зусиль сільських трудівників. Місто слабо допомагало селу, незважаючи на те, що тут проживали його робітники, так звані, сільські

маятникові мігранти. За даними дослідження проведеного сектором регіональних проблем комплексного соціально-економічного розвитку Закарпаття Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР на початок 1987 р. на підприємствах міст області питома частка працюючих сільських жителів в загальній кількості робітників складала 46,2 %. Нерівномірною була частка і в різних природно-економічних підзонах: в низинних районах – 37,9 %, в передгірських – 44,8 та в гірських – де 57,5 % робітників міських підприємств були жителями сіл [17, с. 5].

Загальновідомо, що рівень життя населення оцінюється за тим, наскільки воно задоволене усім комплексом життєвих умов: наявністю та якістю житла, комунально-побутовим обслуговуванням, можливостями якісного виховання та навчання дітей, охорони здоров'я і фізичного вдосконалення, духовного розвитку. Разом з тим прискорення темпів формування матеріально-технічної бази соціальної сфери села залежить від результатів аграрного виробництва. За 1985–1990 рр. аграрний сектор області досяг певних успіхів. Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства у всіх категоріях господарств досягло 757,0 млн крб (в порівняних цінах 1983 р.), або на 8,1 % вище середньорічного показника за 1981–1985 рр. За 1986–1990 рр. у розвиток сільського господарства області було вкладено 600 млн крб, (в порівняних цінах) у тому числі, 298 млн крб, або 49,6 % за рахунок колгоспів [19, с. 146].

Значні кошти були виділені для розвитку соціальної сфери села. За 5 років за кошти колгоспів та за рахунок державних капіталовкладень було введено в дію 774 тис. м² житлової площі, 37 загальноосвітніх шкіл на 17,9 тис. учнівських місць, побудовано дошкільні заклади на 4225 місць. 32 клуби і будинки культури, які було зведено в селах області налічували 8,7 тис. місць. У 1990 р. в 1,5 раза порівняно 1985 р. зріс у сільській місцевості роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі та закладів громадського харчування [19, с. 46].

Однак, незважаючи на певні зусилля, які робилися з боку владних органів, соціально-економічні зміни на селі не задовольняли матеріальних, інтелектуальних і духовних потреб селянства. Загальновідомо, що розвиток виробництва і соціальної сфери взаємно обумовлюють одне одного. Оскільки в недалекому минулому монопольне становище у виробничій сфері села належало великим державним та колективним сільськогосподарським підприємствам, то в їх руках зосереджувались і головні організаційно-економічні важелі функціонування й розвитку соціальної інфраструктури. Проте пріоритет надавався розвитку виробничої сфери, а соціальна сфера села фінансувалася за залишковим принципом. До того ж в умовах соціалістично-

успільненого способу виробництва, надмірні функції і витрати соціального характеру були обтяжливими для сільськогосподарських підприємств. Не особливо переймалися поліпшенням ситуації в цій сфері села й органи державної влади та самоврядування. Все це, безперечно, справило негативний вплив на соціально-культурні зміни на селі.

Література

1. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. П–1, оп. 1, од. зб. 2298, арк. 23.
2. ДАЗО, ф. П–1, оп. 16, од. зб. 130, арк. 24.
3. ДАЗО, ф. П–1, оп. 16, од. зб. 67, арк. 27.
4. ДАЗО, ф. П–1, оп. 5, од. зб. 81, арк. 2.
5. ДАЗО, ф. П–1, оп. 5, од. зб. 556, арк. 14–15.
6. ДАЗО, ф. П–1, оп. 5, од. зб. 979, арк. 61.
7. ДАЗО, ф. П–1, оп. 6, од. зб. 701, арк. 121.
8. ДАЗО, ф. П–1, оп. 6, од. зб. 573, арк. 31.
9. ДАЗО, ф. П–1, оп. 7, од. зб. 225, арк. 29.
10. ДАЗО, ф. Р–195, оп. 23, од. зб. 109, арк. 23.
11. Гомонай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. В. Гомонай. – Київ-Ужгород : Радянська школа, 1988. – 168 с.
12. Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. М. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1960. – 205 с.
13. Дейнеко Ф. І. Великі перетворення / Ф. І. Дейнеко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1958. – 64 с.
14. Логойда В. М. Громадянські свята Радянського Закарпаття і подолання релігійних пережитків / В. М. Логойда // Культура і побут населення Українських Карпат. – Ужгород, 1973. – 119 с.
15. Нариси історії Закарпаття. Т. III. – Ужгород, 2003. – 648 с.
16. Народне господарство Закарпаття : статистичний збірник. – Ужгород, 1987. – С. 197, 198.
17. Народне господарство Закарпатської області : статистичний збірник. – Ужгород, 1990. – 379 с.
18. Народне господарство Радянського Закарпаття : статистичний збірник. – Ужгород, 1969. – 387 с.
19. Народне господарство Української РСР в 1990 році. – Київ : Техніка, 1991. – 496 с.